

bul edildiğini söylemiştir. Hatta Hanefiler, böyle bir değişimin câiz olduğuna dair mezhepte mevcut bulunan hükümlerle çelişmemesi için ribâ yasağının hikmeti olan “insanların mallarını haksız mübâdeleden koruma” esasını ön plana çıkarmayıp ribânın haramlığı hükmünü “keyl (ölçü) veya vezin (tartı) birliği” illetiyle ta’lil etmişlerdir (*Fethu'l-kâdir*, V, 279). Bu durum, onların yeni hadiseler hakkında hüküm verebilmek için objektif ölçülere ulaşabilme arzusu ve mezhebin çeşitli konulardaki kabullerine yöneltilebilecek itirazları önleyebilme endişesiyle hikmetle ta’lilden vazgeçtiklerini göstermektedir. Böyle bir yaklaşım tarzı, İslâm hukuk mezheplerinin kendi mantıkî tutarlılıklarını kontrol ettiklerini göstermesi açısından önemli olmakla beraber yukarıdaki örnek, kıyastaki illetin insanların bir maslahatını gerçekleştirmek veya onlardan bir mafsedetini savmak üzere hükmün konmasına sebep olan vasıf yani hikmet anlamına da gelebileceği hususunu ortadan kaldırmaz. Bu durumda eğer adı geçen vasıf açık ve munzabıt ise hüküm ona göre ta’lil edilir ve ayrıca onu içerdiğine kuvvetle muhtemel nazariyle bakılan başka bir hususu (mazinne) araya katmaya gerek kalmaz (Zekiyyüddin Şa'bân, s. 146).

Hikmetle ta’lil konusunda yapılan bu tartışmalardan, İslâm hukukçularının büyük çoğunluğunun, Allah'ın koyduğu hükümlerde mutlaka birtakım gayeler bulunduğu ve bu hükümlerin büyük bir kısmının ta’lil edilebilir nitelikte olduğu görüşünü benimsedikleri de anlaşılmaktadır. Bu gayeler ise netice itibarıyla insanlar için fayda sağlama ve onlardan zararı defetme ve dünyayı kötülüklerden arındırma esasına dayanır. Bu sebeple adaletten zulme, rahmetten musibete, maslahattan mafsedete ve hikmetten abese giden herhangi bir mesele -bazı zorlama yorumlarla din çerçevesine sokulsa dahi- asla dinden değildir (İbn Kayyim el-Cevziyye, III, 14-15). Ayrıca şâriin bu temel amaçları nasların anlaşılması, uygulanması ve hakkında nas bulunmayan durumlara ait hükümlerin istidlâl edilmesinde de en önemli yorum vasıtalarıdır. Bilhassa nasların ibarelerinin mânaya delâletleri sırasında birden fazla ihtimale açık olması veya cüz'î deliller arasında bir çelişki bulunması durumunda onları anlayabilmek, aralarını uzlaştırmak veya onlardan birini tercih etmek için öncelikle nasların ihtiva ettiği hikmetlerin bilinmesine ihtiyaç vardır (bk. MAKÂSİDÜ'Ş-ŞERİA).

Sonuç olarak İslâm hukukçuları şâriin hüküm koymada bir amacı bulunduğunda, hükümlerin hikmet ve maslahat içerdiğinde görüş birliğine varmakla birlikte bunların ta’lil edilip edilemeyeceğinde ve her ta’lilin hükmün alanını genişletme sonucuna götürüp götürmeyeceğinde farklı görüşte olmuşlar, ta’lil yöntemini benimseyenler nâdiren hikmetle test edilmeyen illete dayanmış olsalar da çoğunlukla naslarda mevcut hükümlerin ancak anlam ve amaç boyutunun birlikte değerlendirilmesi sonucunda tesbit edilen illete göre ta’lil edilebileceği görüşünü paylaşmışlardır. Bu bakımdan ta’lilin sadece hikmete göre yapılıp yapılmayacağı konusu tartışmalı olup klasik teoride hikmetle ta’lile fazla itibar edilmediği söylenebilir. Bazı İslâm hukukçularının hikmetle ta’lilin mümkün olduğu yönündeki ifadeleri onların mutlak anlamda ve kayıtsız olarak hikmetle, yani doğrudan ve sadece şâriin amaçları esas alınarak ta’lil yapılmasını câiz gördükleri anlamına gelmez. Bu ifadelerden bir kısmı gerçek illetin hikmet oluşunu anlatmaya yöneliktir. Hikmetle ta’lili câiz gördüğü belirtilen âlimler çok defa, getirdikleri kayıtlarla bir bakıma hikmeti esnek yapısından çıkarıp illete dönüştürmüş olmaktadır (Fahreddin er-Râzî, V, 287-295; Âmidî, III-IV, 180-183).

Ayrıca hikmetle ta’lilin, yukarıda belirtilen üç farklı düzlemde hangisi açısından söz konusu edildiğinin bilinmesi de maksadın anlaşılması için gereklidir. Çünkü hukukun uygulanması düzleminde hikmetle ta’lilin câiz görülmesi kargaşa ve düzensizlik doğuracağı ve hukuka olan güveni sarsacağı için bir hukukçunun bunu câiz görmesi düşünülemez. Uygulama alanında böyle bir ta’lil belki sadece ferdî alan için söz konusu edilebilir. Hikmetle ta’lil anlam düzlemi açısından söz konusu edilmişse bunun mânası, hükümlerle sebep arasında kurulan anlam bağlantısının sürekli olarak hikmet ölçüsüne vurulmak suretiyle kontrol edilmesi ve hikmetle uygunluk bulunduğu sürece korunması, aksi takdirde hikmeti gerçekleştirecek başka anlam bağlantılarının tesbit edilmesidir. Esasen İslâm hukukçularının ilke olarak hikmetle ta’lile karşı çıkmalarının temelinde, Necmeddin et-Tûfî'nin savunduğu gibi makâsıd-ı şâriin lafızları geçersiz hale getirecek ve nasları iptal edecek genişlikte yorumlamasına engel olma düşüncesi yatar. Fakat bu yaklaşım hiçbir şekilde hikmetin ihmal edilmesi anlamına gelmez. Aksine hikmet, İslâm hu-

kukçularının hukuk tefekküründe tek tek hükümlere ilişkin özel amaçların kendine göre test edileceği bir kriter olarak önemle korunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

- Tehânevî, *Keşşâf*, I, 370; Dârimî, “Büyü”, 41; Buhârî, “Büyü”, 78; Müslim, “Müsâkât”, 81-84; İbn Mâce, “Ticârât”, 48; Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 18; Tirmizî, “Nikâh”, 5; Nesâî, “Büyü”, 50; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 284-310; a.mlf., *Şifâ'ü'l-gâlib* (nşr. Hamed el-Kebîsî), Bağdad 1390/1971, s. 159-169; Fahreddin er-Râzî, *el-Mahşûl*, V, 287-295; Âmidî, *el-İhkâm*, I-II, 110-111; III-IV, 180-183, 210-213, 237-242; İzzeddin b. Abdüsselâm, *Kavâ'idü'l-ahkâm*, Beyrut, ts., I, 3-17; Sadrüşşerîa, *et-Tavâzih*, II, 63; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İlâmü'l-muvakkı'tn*, III, 14-15; Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, II, 273-282; Şirbînî, *Takrîr 'alâ Hâşiyeti'l-A'fâr*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-ilmîyye), II, 278-280; Şâtıbî, *el-Muvâfaqât*, I, 195, 265; II, 8-33, 306; Molla Fenârî, *Fuşûlû'l-bedâi'*, İstanbul 1289, II, 371; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kâdir* (Bulak), V, 279; Şevkânî, *İrşâdû'l-fuhûl*, s. 207-208; İsmail Hakkı İzmirli, *İlm-i Hilâf*, İstanbul 1330, s. 62-73; Abdülvehhâb Hallâf, *İlmü usûlû'l-fıkh*, Küveyt 1388/1968, s. 60, 63-67; Muhammed el-Hudârî Bek, *Uşûlû'l-fıkh*, Kahire 1389/1969, s. 56-61, 298-316; M. Ebû Zehre, *Uşûlû'l-fıkh*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikrî'l-Arabî), s. 197-200, 219-222; Zekiyyüddin Şa'bân, *Uşûlû'l-fıkhî'l-İslâmî*, Beyrut 1971, s. 136-146, 248-250; Abdülkadir Şener, *İslâm Hukukunun Kaynaklarından Kıyas İstisnası İstislah*, Ankara 1974, s. 103; Abdülazîz b. Abdurrahman er-Rebîa, *es-Sebeb 'inde'l-usûliyyîn*, Riyad 1399/1980, I, 165-166; II, 17-24; a.mlf., “el-İlle 'inde'l-usûliyyîn”, *Edu'ü's-şerîa*, XI, Riyad 1400, s. 256-269; M. Mustafa Şelebî, *Ta'li'lü'l-ahkâm*, Beyrut 1401/1981, s. 133-153; M. Saîd Ramazan el-Bûtî, *Qavâbi'l-maşlahâ fi'ş-şer'iati'l-İslâmiyye*, Beyrut 1402/1982, s. 23; Vehbe ez-Zühaylî, *Uşûlû'l-fıkhî'l-İslâmî*, Dimaşk 1406/1986, I, 93-96, 648, 649-651; Ali Bakkal, *İslâm Hukukunda Hikmet, İlet ve İctimâi Vakıa Münâsebetlerinin Hukukî Neticeleri* (doktora tezi, 1986, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 268-273, 315-322; M. Tâhir b. Âşûr, *İslâm Hukuk Felsefesi* (trc. Vecdi Akyüz – Mehmet Erdoğan), İstanbul 1988, s. 132-164; Mohammad Hashim Kamali, *Principles of Islamic Jurisprudence*, Cambridge 1991, s. 35-37, 207-210; Ahmed er-Reysûnî, *Nazarîyyetü'l-makâsîd 'inde'l-İlmâm eş-Şâtıbî*, Riyad 1992, s. 19-24; Hammâdî el-Ubeydî, *eş-Şâtıbî ve Makâsîdû's-şer'â*, Beyrut 1992, s. 119-129; Yûsuf Hâmid el-Âlim, *el-Makâsîdû'l-âmme li'ş-şer'ati'l-İslâmiyye*, Kahire, ts. (Dârü'l-Hadîs), s. 133-147; Muhammed b. Muhammed Şettâ Ebû Sa'd, “Beyânü'l-hikme fi't-teşrî'i'l-İslâmî”, *Mecelletü'l-Buhûsî'l-İslâmiyye*, XXXIV, Riyad 1412/1992, s. 169-211.

FERHAT KOCA

□ TASAVVUF. Hikmet tasavvufta genellikle “ilâhî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların var oluş amaçlarının kavranması, sebeplerle bunların sonuçları ara-

sındaki ilişkilerde ilâhî iradenin rolünün keşfedilmesi" anlamında kullanılır. Nitekim ilk sûfilerden Hakîm et-Tirmizî hikmeti "kalbin ilâhî sırlara vâkıf olması", Ebû Osman el-Mağribî "hak olanı söylemek" şeklinde tarif etmişlerdir. Hakîm et-Tirmizî'ye göre "hikmet-i ulyâ" veya "hikmet-i hikmet" denilen hikmet türü peygamberlere ve velîlere has bir ilimdir (*Hatmü'l-evliyâ*, s. 348, 362); bu anlamda hikmet keşf yoluyla ulaşılan tasavvufî bilgidir.

Kuşeyrî sûfilerin hikmeti açıklıkta aradıklarını söyler. Ona göre günah ve cehaletin kaynağı tokluk, ilim ve hikmetin kaynağı açıklıktır (*Risâle*, s. 236). Hikmet midesi boş olanlarda bulunur (a.g.e., s. 256). Bâyezîd-i Bistâmî, "Bu mârifete ne ile ulaştın?" sorusuna, "Boş mide ve çıplak bedenle" şeklinde cevap verdiğine göre (a.g.e., s. 91) hikmetle mârifet aynı anlama gelmektedir. Yûsuf b. Hüseyin er-Râzî hikmetin amelle kazanıldığını söyler (Sülemî, s. 189). Hikmet sahibi olmanın âlmeti sürekli olarak sükût etmek ve ihtiyaçtan fazla konuşmamaktır (a.g.e., s. 226). Hikmeti elde etmek için dünyevî kaygılardan uzak kalmak gerekir.

Tasavvufî bilgi olarak hikmet ehli olmaya verilmeyen, ehli olandan da esirgenmez. Hikmeti ehli olmayana veren ona zarar vermiş, ehlinden esirgeyen de ona zulmetmiş olur (a.g.e., s. 26, 32). Sûfilerin bu konuda dikkatli olmalarının sebebi hikmeti dinleyip de kabul etmeyenin günahkâr, ona göre davranmayanın ise münafilek olacağına inanmalarındır (a.g.e., s. 387). Öte yandan hikmetin kimlerde bulunmayacağı hususuna da dikkat çekilmiş, Fudayl b. İyâz, bid'atçıları düşüp kalkanların hikmete sahip olamayacağını ifade etmiştir (a.g.e., s. 10).

İlk sûfilere göre hikmet çabayla kazanılan, özenle korunan çok değerli bir gizli bilgidir. Bu bilgiye sahip olan kişiye hakîm denir. Ebû Bekir el-Verrâk'a göre peygamberlerden sonra en yüksek derecede bulunanlar hakîmlerdir (a.g.e., s. 226). Hakîm et-Tirmizî ise hakîmlerin peygamberler ve sıddıklardan sonra Allah katındaki yerlerini alacaklarını söyler (a.g.e., s. 33). Tasavvufta bazan ârifle hakîm eşit kabul edilir, bazan da ârif hakîmden üstün görülür. Hakîm et-Tirmizî'ye göre âlimin mertebesi konuştuklarının altında, hakîmin mertebesi konuştuklarıyla aynı seviyede, ârifinki ise konuştuklarının üstündedir.

Hikmeti ilk defa bir tasavvuf terimi olarak ele alıp inceleyen Heravî onun üç mertebesinden bahsetmiş, daha sonra takipçileri Heravî'nin bu görüşlerini çeşitli şekillerde yorumlamışlardır. Heravî'ye göre hikmetin birinci derecesi bir durumu, bir işi görmek, bilip tanımak, ikinci derecesi bunu ifade etmek, üçüncü derecesi onu uygulamak ve yaşamaktır (*Şad Meydân*, s. 59). Felsefe kültürünün iyice yaygınlaştığı dönemlerde sûfilerin hikmet tanımlarının da felsefeyeleştirdiği görülmektedir. Nitekim İbnü'l-Arabî'nin tasavvufî görüşlerine bağlılığıyla tanınan Abdürrezzâk el-Kâşânî hikmeti "asıllarına uygun olarak eşyanın mahiyeti, nitelikleri, özellikleri, hükümleri, sebep-sonuç bağlantısı, varlıklar alanındaki sıkı düzenin sırrı hakkında bilgi sahibi olmak, bu bilginin gereğine göre hareket etmek" şeklinde tanımlamıştır (*İştilâhâtü's-şüfîyye*, s. 61). Kâşânî ayrıca biri söylenen hikmet, diğeri söylenemeyen hikmet olmak üzere hikmeti ikiye ayırmakta, ilkine şeriat ve tarikat, ikincisine hakikatin esrarı adını vermektedir. Ona göre rûsûm ulemâsı ve halk ikinci hikmetten bir şey anlayamaz.

Sonraki dönemlerde sûfilerin hikmet konusunda verdikleri tariflerde hikmetin bilgi ve eylemle ilgili yönü aynı derecede vurgulanmış, bunun sırrı bir bilgi olduğuna işaret edilmiştir. Bununla beraber tasavvuf tarihinde hikmeti konu alan en ünlü eser olan İbnü'l-Arabî'nin *Fuûşû'l-hikem*'i tamamıyla teorik mahiyettedir.

İlk sûfiler hikmet konusunda bazı risâleler kaleme almışlardır. Ebû Bekir el-Verrâk'ın (ö. 280/893) *Risâle fi'l-hikme ve't-tasavvuf* adlı eseriyle Zünnûn el-Mısri'ye nisbet edilen *Risâle fi'l-hikme* bunlardan dandır (Sezgin, V, 643, 647). İbn Atâullah el-İskenderî'nin *el-Hikemü'l-A'â'îyye* adlı eseri 300 kadar hikmetli sözü ihtiva eder. Şehâbeddin es-Sühreverdî el-Maktûl, *Hikmetü'l-ışrâk* adlı eseriyle kendine has bir tasavvuf felsefesinin öncülüğünü yapmıştır. Ahmed Yesevî'nin hikemî şiirlerini ihtiva eden eseri de *Dîvân-ı Hikmet* adıyla anılır. Ahmed er-Rifâî'nin *el-Hikemü'r-Rifâ'îyye* adlı risâlesi de onun bazı Hikmetli sözlerini ihtiva eder.

Tasavvufta hikmete verilen önem sebebiyle bazı sûfilerin "hakîm" lakabıyla anıldıkları görülmektedir. Hakîm et-Tirmizî ve Hakîm Senâî gibi Orta Asya Türk sûfilerinden Hakîm Atâ Süleyman Bâkurgânî de ününü bu kavramdan alır. Safî, Süleyman Atâ'yı tanıtırken "hikmet-âmir" sözlerinin, "ibret-engiz" latifelerinin Türkis-

tan'da meşhur olduğunu belirttiikten sonra, "Her gördüğün kişiyi Hızır bil, her geceyi Kadir bil"; "Herkes yahşi biz yaman, herkes buğday biz saman" şeklinde özdeyişlerini bu hikmetlere örnek olarak göstermektedir (*Reşehât Tercümesi*, s. 18-19).

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rifât, "hikme" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 370; Hakîm et-Tirmizî, *Hatmü'l-evliyâ* (nşr. Osman Yahyâ), Beyrut 1965, s. 348, 362; Kelâbâzî, *Taarruf* (Uludağ), s. 83, 130; Kuşeyrî, *Risâle* (Uludağ), s. 91, 236, 256; Sülemî, *Tabakât*, s. 10, 26, 32, 33, 81, 135, 189, 226, 387, 483; Gazzâlî, *İhyâ*, I, 1-38; a.mlf., *el-Hikme fi mahlu-kâti'llâh* (nşr. Muhammed Reşid), Beyrut 1986; Heravî, *Şad Meydân*, Tahrân 1368, s. 58-59; a.mlf., *Tabakât*, s. 725; a.mlf., *Menâzil*, s. 132, 399; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, II, 269; Baklî, *Meşrebü'l-ervâh*, s. 147; Kâşânî, *İştilâhâtü's-şüfîyye*, s. 61-63; Lâmiî, *Nefehât Tercümesi*, s. 263; *Reşehât Tercümesi*, s. 18, 19; Ankaravî, *Minhâcû'l-fukarâ*, Kahire 1256, s. 211-212; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 87-89; Sezgin, *GAS*, V, 643, 647; Seyyid Ca'fer-i Seccâdî, *Ferheng*, Tahrân 1350, s. 326 vd.; Seyyid Sâdık-i Güherî, *Şerh-i İştilâhât-ı Tasavvuf*, Tahrân 1367, IV, 268; Süleyman Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, Ankara 1995.

MUSTAFA KARA

HİKMET (حکمت)

Şehbenderzâde

Ahmed Hilmi tarafından

İstanbul'da önce haftalık,

daha sonra günlük olarak yayımlanan
siyasî ve fikrî gazete.

21 Nisan 1910 - 25 Ekim 1912 tarihleri arasında farklı boyutlarda, çeşitli aralıklarla, bazan ismi değiştirilerek yayımlanan *Hikmet*, yazarının çoğu Şehbenderzâde Ahmed Hilmi tarafından yazıldığı için onun adıyla özdeşleşmiş bir gazetedir. II. Meşrutiyet'in ilânından bir müddet sonra 23 Zilkade 1326 (17 Aralık 1908) tarihinden itibaren haftalık *İttihâd-ı İslâm* dergisini çıkaran Ahmed Hilmi, bu derginin 18. sayı (23 Nisan 1909) kapanması üzerine bir süre bazı gazete ve dergilerde yazmış, 11 Rebûlâhîr 1328 (21 Nisan 1910) tarihinden başlayarak haftalık *Hikmet* gazetesini yayımlamıştır. Önceleri değişik matbaalarda basılan gazete, Şehbenderzâde'nin kendi matbaasını kurmasıyla 3 Kasım 1910 tarihli 29. sayısından itibaren *Hikmet* Matbaası'nda basılmıştır. Perşembe günleri çıkan gazetenin başlık yazısı altında "it'isâm" âyetinden (Âl-i İmrân 3/103) alınmış "va'tesimû ve lâteferrekû" ibaresi ve yanında da "İtti-